

ZALABAI ZSIGMOND

Asztalfiók-irodalom

I.

GONDOLATOK KÉT HÍRVERS NYOMÁN

Az utóbbi egy-két évben örvendetesen nőtt azoknak az adat- és tényfeltáró tanulmányoknak, problémafelvető értekezéseknek, rész kutatások eredményeit összegző kiadványoknak a sora, melyek történelmünk és közelmúltunk eddig föltáratlan területeivel, tabuként kezelt kérdéseivel, politikai „*muszáj*” festette fehér foltjaival foglalkoznak. E szlovenszkói-szlovákiai magyar sorsproblémák fölvetése és újragondolása azonban – sajnos, de tény és való – nem a hazai magyar irodalomtörténeti műhelyek érzékenységének és erudíciójának köszönhető; a munka oroszánrészét az „*elszárnozott*” (Budapesten élő) szlovákiai magyar értelmiségiek maroknyi, de annál nagyobb buzgalommal tevékenykedő csoportja, a *Regio* című folyóirat és a *Regio Alapítvány* körül tömörülő „*Regió-kör*” – név szerint G. Kovács László, Szarka László és Molnár Imre történész, valamint a kör „szellemi mindenese”, a költő, műfordító, közíró és tényfeltáró irodalomtörténész, Tóth László – vállalta magára. „*Szlovákiai magyar*” szerző számomra mindahány (mint ahogy magyar költő volt mondjuk Kassák Lajos az emigrációban élve); önmagunkat szegényítenénk, ha nem kapcsolnánk be őket irodalmi és tudományos életünk vérkeringésébe, különösen most, amikor a határok „*légiesülnek*”, s megteremtődhet végre az ilyési hazakép: a *Haza a magasban*, a Szellem magasában...

A *Regio-kör* alkotói közül Tóth László 1990-ben két kiadvánnyal gazdagította a csehszlovákiai magyar irodalmat. *Szélén az országuútnak* címmel impozáns „versfolyamot” adott ki a csehszlovákiai magyar líra 1918–1988 közötti terméséből, jól megkomponált műegész, amely egy fiktív „kollektív én” (kisebbségünk) s a szlovákiai magyar „*mi*”-tudat szempontjából is olvasható „*líraregény*”. Molnár Imrével közösen pedig; *Mint fészkekből kizavart madár...* címmel állítot össze szépirodalmi alkotásokból, dokumentumokból, levelekből egy olyan – ezúttal nem közhelyszerű az obligát jelző! – *bézagpótló* kötetet, amely alcímével: *A hontalanság éveinek irodalma Csehszlovákiában 1945–1949* a szlovákiai magyar történelem és irodalomtörténet egy mindeddig módszeresen nem kutatott területére vet fényt.

Nem céloim ezúttal, hogy a két említett kötetnek az egészéről mondjak véleményt. A sok-sok kínálkozó értékelési szempont, közelítésmód, értelmezési lehetőség, végig- (és újra-)gondolandó gondolat közül lényegében csupán két aspektusra szorítokom. Az egyikkel – Tóth Lászlótól közölt hírvers (*Deportálás*) kapcsán – s az általam gyűjtött hasonló témájú szövegvariánssal azt szeretném illusztrálni, amit a *Mint fészkekből kizavart madár...* utószavának szerzői így fogalmaztak meg, irodalomtörténeti babonákat foszlatva semmivé, tudniillik; „...ha egy népet el is lehet (ideig-óráig) hallgatni, s meg is lehet fosztani nyelvétől, újságjaitól, könyveitől, azaz: anyanyelvi kultúrájától, az emberi lélek külső kényszer hatására sem némul el, hanem a kifejezés sajátos formáit megkeresve szól továbbra is önmagáról és a világról” (i. m. 138.).

A másik aspektus tulajdonképpen az első gondolat szerves folytatása: arra irányul, hogy ha létezett (márpedig létezett!) egy sajátos magyar irodalomtudat az 1945–1948 közötti évek Csehszlovákiájában, jogos-e irodalomtörténetünk hetven évét úgy

„harmadolni”, ahogy azt (minden különbözőségeik ellenére is) Fábry Zoltán, majd pedig Koncsol László, Fónod Zoltán és – a *Szélén az országútnak* című antológiában – Tóth László is egyöntetűen teszik.

Azt, hogy a „*némaság esztendei*”, ellentétben a Fábry-féle felfogással, irodalmi szempontból nem voltak teljesen „*némák*” az irodalmi intézményrendszer (lapok, kiadó) vitán felül álló hiánya ellenére sem, Koncsol László kezdeti adatfeltárásai után Tóth László tisztázta kellő és alighanem perdöntő érvekkel. Említett kötetekben számtalan *műköltészeti szöveg* erősíti meg ezt a tényt. De az irodalmi élet és működő irodalomtudat jeleként kell értékelnünk (l. a magyar irodalomtörténet Kazinczy-kori állapotát!) az emelkedettebb stílusú *missziliszeket*, leveleket is.

S létezett emellett egy „*profán*” és *népi*, alulról fakadó, folklorizálódott irodalomtudat is, amely vagy az új stílusú *népdalok*, vagy pedig, ritmikáját tekintve, a magyar nóták stílárís eszköztárát használta föl „*a hontalanság kora*” magyarnomorító megaláztatásainak, szenvedéseinek a kifejezésére. Ilyen típusú szöveg Tóth Lászlóék összeállításában például a *Gúta nagyközség közepén születtem*, illetőleg a *Csehországi kis faluban szomorú az élet* című „versdokumentum”. S a folklor – mégpedig az ún. *hírvers* – kategóriájába tartozik a *Felsőszeliek búcsúja* is, amelynek végén ez a tömörségében is meg-rázó, három továbbgondolandó ponttal súlyosbított adat jelöli ki (fedi el?) a népköltészet anonimitásához hasonlóan a hírmondó kilétét: „*Szerzője: Magyar...*”

Abban a korban, amikor számunkra, magyarok számára, a szülőföldön egymást követték a kegyetlennél kegyetlenebb sorscsapások, büntetések, megaláztatások, a pusztá létezésünkéből való kisémmizések, jellemző módon újjáéledt a *lírikoepikus középkori műfaj*, a *históriás ének*, s annak is egy sajátos válfaja, az ún. *veszedelemének*. Jócsik Lajos, a két háború közötti Sarlós-mozgalom ismert tagja, *A gútori veszedelem* címmel hagyott ránk egy tizenöt énekből s fohászokdásból és utóhangból álló „kiséposzt”. E szövegtípus *műköltői* eredetű ugyan, de élt az epikolirikus költemény a *nép körében*, naiv formában is. Ezt a műfaji változatot *hírvers* néven tartja számon a folklorisztika.

Miről szól a hírvers? Tragédiákról, elborzasztó dolgokról, verekedésről-késelésről, gyilkosságról, árvízről, tüzesetről és – *deportálásról*, *kitelepítésről*. A hírvers igaz, megtörtént eseményeket rögzít krónikás modorban. Közösségi jellegű műfaj, eredendő célja az, hogy fontos közlést továbbítson befogadójának, legyen az hallgató vagy éppen olvasó. A műfajnak erre a funkciójára 1945–1948 között tájainkon ugyancsak szükség volt; magyar nyelvű sajtó nem létezett; mi több, a magyaroknak – a magyar kormánytól és a világtól való elszigeteltségüket növelendő – még telespek rádióikat is be kellett szolgáltatniuk...

Ilyen körülmények között támadt fel tehát az 1945–1948 közötti évek Szlovákiájában a *hírvers* műfaja, amelyről a folklorisztika megjegyzi, hogy virágkorát a század elején élte. Számon tartja a néprajz a legkiválóbb hírversköltőket is; név szerint megemlítve például Nagy Kovács Istvánt. Hogy a szlovákiai magyar deportálási hírversek szerzője ki lehetett, ma már (még?) nem tudjuk. „*Szerzője: Magyar.*” Több szerencsénk van az adatközlőkkel. A felsőszeli változatot *Renczés Pálné* jegyezte le, az alábbi megjegyzéssel toldva meg a szöveget: „*Az 1947-es év I. hó 22-én történt. Felsőszeliben eldeportálták a népet erőszakkal – 238 családot Csehországba, a Szudéta földre.*” A hírvers közzétevője, Tóth László megjegyzi, birtokában van egy tardoskeddi változatnak is. Ezt nem közli, besorolta viszont mind a két könyvébe a *Deportálás* címet viselő szöveget.

A krónikás szöveg megértéséhez, főleg az ifjabbaknak, akik számára történelmünknek ez a pontja (is) *tabuként* kezelt fehér folt, legalább annyi háttérismeret szükségeltetik, hogy az 1945–1948-as jogfosztottság éveiben elnöki rendelet alapján, az elnemzetlenítés szándékaitól vezérelten, a magyarokat erőszakkal kényszermunkára telepítették át Csehországba. Több mint 44 000 magyart téptek ki szülőföldje éltető talajából. Ingatlanjuk, földjük, állatállományuk elkobzásra, illetve – Samuel Campbel szerint – „megbízható szlovák gondnok kezébe került”. (Janics Kálmán: *A hontalanság évei*. München 1980., 226. lap.)

A deportálási tragédia 1946. november 19-én hajnalban, katonai erők bevetése mellett kezdődött a Felső-Csallóközben. Ezt követően végigsöpört a Csallóközön, a Mátyusföldön, a Garam és az Ipoly mentén, Nógrádon, el egészen Tornaljáig. A kilencvenkilenc napig tartó ember- és családeltávolítás, amely csupán a „reszlovák”-okra (magukat szlovák nemzetiségűnek vallókra) és a „fehérlaposok”-ra vagy „telepítőlaposok”-ra (tehát a Magyarországra áttelepítendőkre) nem terjedt ki, 1947. február 25-én ért véget.

Egyik szövegvariánsunkban hangsúlyozottan szerepel, miszerint „Az indulásnak hogy eljött az ideje, / Akkor érkezett meg az Isten hidege”. Hogy a fűtetlen marhavagyonokba zsuppolt magyar családok – tehetetlen aggok, nők, kisgyermek és csecsemők – számára „az Isten hidege” valójában mit is jelentett, arra nézve lásd Janics Kálmán idézett könyvének megállapítását: „Kiterjedt fagyhullám Európa fölött. České Budějovice – 26 fok, Tábor – 25 fok, Pardubice – 24, Praha – 21.”

E műfaji és társadalmi-történeti kérdések után pedig lássuk végre a szlovákiai magyar népi irodalomtudat, a *folklorizálódott irodalomtudat* egyik megnyilvánulását, a deportálási hírvers Tóth László által közzétett taksonyfalvi változatát:

*Rejtelmes gépbűgás hallatszik távolból,
Hurcolják a népet Taksonyfalváról.
Hangos zokszó tör fel, búcsúzik a nép,
Elviszik a magyart, mindenkit, aki ép.
Nincs mentség számára, nincs más menekvés,
Csak a fehér lap és súlyos betegség.
Kevés bútorkáját autóra rakják,
Otthagyják a többi: földet, házat, marhát.
Amit szorgos kézzel összekuporgatott,
Ellenérték nélkül prédának otthagyt.
Nem tehettek másképp, nem volt irgalom,
Mert elfojtott mindent erős karhatalom.*

*Taksonyfalva népe körül volt kerítve
Sűrű csatárlánccal, s nem volt menekvése.
Úton, útfélen portyázó járőrök,
Fegyveres katonák, csendőrök, rendőrök.
Az igazoltatásnak nem volt határa:
Gyanús volt az ember a maga falujában.
Hurcolják a népet messzi idegenbe;
Hallatszik a sóhaj: Istenem, ne hagyj el!*

*Szabadságra vágyott Taksonyfalva népe,
Mégis szolgaság lett szorgalmának bére:
Ahogy megérkeztek a szolgavásárra,
Megtudták, hová jöttek, melyik majorságba.*

*Olcsó lett az ember és préda a nemzet,
Sajnos, nekik kellett elszenvedni mindezt.
Bár csak a jó Isten könyörülne rajtunk,
Hallgatná meg imánk, amit rebeg ajkunk.
Ne sanyargatnának ártatlan népeket,
Köztük a miénket – a magyar nemzetet.
Látnák meg egymásban Isten teremtményét,
S követnék Istennek eme törvényét:
„Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.”
Ez volna a Földön a legszebb parancsolat.
Ha erre az alapra építenék a békét,
Megérvénk a világ újjászületését!*

A száraz tényközlésekből, zokszóból, panaszból, magyarságsiratásból, könyörögségből és fohászból egybeszótt hírverset a *Debreceni Déri Múzeum Sarló Gyűjteménye* őrizte meg az utókor számára. Másolója – akárcsak a középkori kódexeink másolói – megérdemli, hogy megemlítsük a nevét: *Németh Zoltán*. Nem mulasztotta el, híven a kor krónikás szelleméhez, hogy kommentárt fűzzön a szöveghez: *„Ismeretlen szerzőtől – a szlovákiai magyarok Cseh- és Morvaországba való deportálásakor Taksonyfalváról: 1947. január hónapban”*.

Taksonyfalva, Felsőszeli, Tardoskedd... – a helynevek és a szövegváltozatok alapján Tóth László joggal állítja, hogy a szöveget nem egy, hanem több faluban ismerték. Szájról szájra, községről községre járt, irkalapról irkalapra vándorolt. Lelőhelye azonban semmiképpen sem korlátozható csupán a Mátyusföldre. Amikor a *Deportálás* című hírversre, a *Szélén az országuťnak* című antológiában először rálapoztam, belém hasított a fölismerés:

De hiszen ezt a (kiadatlan) szöveget én ismerem!
Ismerem, de vajon honnan?
Honnan?

Nem a Mátyusföldről, hanem az *Ipoly mentéről*. A nyolcvanas évek elején-dere-kán, amikor a *Mindenekről számot adok* és a *Hazátv a harangszó* című könyveim anyagát gyűjtöttem, az ipolypásztói öregeken kívül többször megfordultam Ipolyszakállason, a falu mindentudó öregjénél, Dobrovolni Antal bácsinál. *„Diploma nélküli értelmiségi”* – így jellemezhetném tömören őt, s viszonyát a világhoz, az élet dolgaihoz. Isonzótól kezdve a kitelepítésen át a hetvenes–nyolcvanas évek konszolidációjáig sok mindent megélt, látott és hallott. Hát persze! Az általa példaszerűen, történeti és néprajzi szempontból is megbízhatóan vezetett ipolyszakállasi krónikából másoltam ki magamnak annak idején a *Deportálás* című vers Ipoly menti változatát! Hogy ennek Antal bácsi – Isten nyugosztalja szegényt! – hogyan és mikor került a birtokába, akkor föl sem vetődött bennem, s mára meg sem mondható...

Annyi viszont tény, hogy a kitelepítés az Alsó-Ipoly mente egynéhány faluját előbb érte el, mint akár Taksonyfalvát, akár pedig Felsőszelit. A reájuk vonatkozó, 1947. évi januári dátumokkal szemben Ipolypászto népe már 1946. december 11-én fölpanaszolhatta az Istennek, hogy „Csendes falunk népe körül volt kerítve / Sűrű csatárlánccal, s nem volt menedéke”. – Azaz, az események időrendjét tekintve, indulhatott volna útjára ez a vers kelet–nyugati irányban, Hontból a Mátyusföld felé is. Mivel azonban a deportálás a Felső-Csallóközre zúdult rá először, arra gyanakszom mégis, hogy az „összöveg” ezen a területen keletkezhetett. Erről a területről datálja *A gútori veszedelem* című „kiseposzát” Jócsik Lajos is. Tóth Lászlóval szemben, aki jegyzetapparátusában óvatosan annyit közöl, hogy „a mű megírásának idejére [...] nincsenek egyelőre közelebbi adataink”, én megkockáztatnám azt a (nem filológiai tény, hanem) föltevést, hogy a Jócsik-poéma X. énekének élén álló dátum (1946. november 24.) a megírás napját (napjait?) jelzi; mindenesetre kísértetiesen közel van a felső-csallóközi kitelepítés kezdetéhez, 1946. november 19-hez.

Annak alapján tehát, hogy az első olyan lírikoepikus alkotás, melynek témája a kitelepítés, éppen a Felső-Csallóközhöz, Gútorhoz köthető, valószínűnek tartom, hogy a *hírversek* „összövege” is itt, a kitelepítési hullám kezdőzónájában fogant meg. Erre vall az a tény is, hogy mátyusföldi hírveréseink *közeli variánsai egymásnak*. E változatcsalád egyik tagja a Dobrovolni Antaltól gyűjtött variáns is; azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy az ipolyszakállosi hírvers – az én megítélésem szerint – érettebb, jelentősen „megjobbított” változatot képvisel.

Hogy miben mutatkozik meg ez a jobbító szándék? Mindenekelőtt a vers szerkezetében, amely egy *A, B, A* képletrel írható le, miközben a *B* szerkezeti egység sajátos kontrasztív viszonyban áll az *A* tételekkel. Konkrétan: az első huszonnégy sor a tényyszerű leírás, a „*kemény realizmus*” szövegmezeje (*A*); a (*B*) szövegmező a fohász, a vágyott, az óhajtott, az elképzelt, a sóvárgott ember-, nemzet- és hazakép; az utolsó négy zárósor (*A*) pedig megint csak a rideg valóság, az említett „*kemény realizmus*” szövegmezeje.

Lássuk ezek után a deportálási hírvers ipolyszakállasi változatát!

*Hangos motorzúgás hallatszik messziről,
Egy pincébe húzódtam meg kegyetlenül.
Hangos sírás között búcsúzkodik a nép,
Elvisznek most minden magyart, aki csak ép.
Idehaza más nemigen maradhatott,
mint reszlovák és a telepítő-lapos.
Az indulásnak hogy eljött az ideje,
Akkor érkezett meg az Isten hidege.
Néhány bútorukat az autóra rakták,
Házat, földet, marhát, mást mindent itt hagytak.
Amit sok szorgos kéz összekuporgatott,
Az itthon maradván mind prédára jutott.
Azon célból rakták őket vagonokba,
hogy ne kerüljenek vissza otthonukba.
Nem tebettünk másként, mert nem volt irgalom,
Mindent elfojtott az erős karhatalom.*

Csendes falunk népe körül volt kerítve
 Sűrű csatárlánccal s nem volt menedéke.
 Az igazolásnak se szeri, se száma,
 Gyanús volt az ember saját falujába.
 Szabadságra vágyott Szakállosnak népe,
 Mégis rabszolgaság lett a vágya bére.
 Olcsó lett az ember és préda a nemzet,
 Sajnos nekünk köllött elszervenadni eztet.
 Ne sanyargatnának ártatlan népeket,
 De inkább szeretnék egymást az emberek.
 Tanulnák meg egymást tisztolni, böcsülni,
 Még ha nem is tudnak egy nyelven beszélni.
 Látnák meg egymásban Isten teremtményét,
 Be tudnák tartani az Isten törvényét.
 Felebarátodat szeresd, mint magadat,
 Ez volna a földön legfőbb parancsolat.
 Ha ezen alapra építnék a békét,
 Meglátnák a világ újjászületését.
 Könnyes szemmel intünk búcsút mindenkinek,
 Szomszédunknak és többi kedvesünknek.
 Költözzön közétek békeség, szeretet,
 Drága kicsi falunk, a Jó Isten veled!

A két hírvers, továbbá a *Szélén az országútnak* című Tóth-antológia nyolc költeménye (mindmegannyi 1945 és 1947 között fogant), valamint a *„bontalanság évei”*-nek irodalmi termését bemutató kötet, a *Mint fészkeből kizavart madár...* azt bizonyítja, hogy (olyan-amilyen) irodalom és (olyan-amilyen) irodalomtudat a Fábry posztulálta *„némaság esztendei”*-ben is létezett a szlovákiai magyarság körében. Vitatkozást elkerülendő, ez tény és való. A kérdés számomra ezek után csupáncsak az, hogy e korszak 1935–1955 közötti irodalmát *alkorszaknak*, *főkorszaknak* tekintsük-e. Más szavakkal: hogy elismerjük-e a mondott korszak *önállóságát*, amely abból fakad, hogy mind társadalmi-politikai, mind pedig kulturális-irodalmi vonatkozásban élesen elüt ez a kor mind az *előtte levő*, mind pedig az *utána következő* korszak meghatározó tényezőitől? Avagy pedig – ragaszkodva a *„harmadolás”*-hoz – az *„elsővirágzás”,* a *„másodvirágzás”,* a *„harmadvirágzás”* fogalmakhoz – csapjuk hozzá e korszakot az előtte levőhöz (mint tette azt Fábry az 1938–1948 közötti évtizednek egyetlen, homogén korszakká avatásával)? Vagy pedig könyveljük el a *„bontalanság évei”*-nek irodalmát a *„harmadvirágzás”* kezdeteként – mint tette azt eddig Koncsol László, Fónod Zoltán, s antológiája periodizációjában Tóth László is?

Irodalomtörténeti korszakolásunknak meg kellene végre szabadulnia a sémáktól, a beidegződött közhelyektől; újra kellene gondolnia a Fábry-féle *„harmadvirágzás”* fogalmat, s vele együtt irodalmunk *„szentháromságtan-konceptióját”,* e mindenáron *harmadolásra* (hármás főkorszakokra) való törekvést.

Hiszen éppen ennek a *„harmadolásnak”* a bűvöletében *„degradálódik le”* az 1945–1948 közötti évek irodalma alkorszakká, holott semmi mással össze nem vethető

sajátos korszakról, *fő korszakról* van bizony ez esetben szó. Tóth László anyagközlései megerősítenek: intézményesített magyar irodalmi élet 1945–1948 között tájainkon ugyan nem létezett irodalomtudat és (az ötvenes évek eleji irodalmunk színvonalánál nem alacsonyabb!) irodalom viszont, ha korlátozott mennyiségben is, ha sajátos műfajokban is (*hírvers, folklorisztikus irodalom, episztoła*), igenis létezett. Éppen ezért sajátos életérzést, sajátos világerzékelést, sajátos üzenetet fejezett ki.

A csehszlovákiai magyar irodalom hét évtizede megítélésem szerint nem három, hanem legalábbis *öt*, mégpedig egymástól jól eltagolható, más-más történelmi-politikai meghatározottságú főkorszakra osztható:

- a) 1918–1938, az „Első Republika” kora
- b) 1939–1944, a Szlovák Állam kora
- c) 1945–1948. december 15. (a hontalanság éveinek irodalma; december 15. a kitelepítés befejezése)
- d) 1948. december 15-től (az Új Szó megjelenésétől) 1989. november 17-ig (természetszerűen több alkorszakkal)
- e) 1989. november 17-től napjainkig.

A „harmadvirágzás”-féle fogalmakat pedig utaljuk oda, ahová valók – ne a tudomány, hanem az esszéisztikus metaforák világába.

